

3. Tyska Caritas under 1900-talet

Helmut Müssener

Inledning

I sitt bidrag *Caritas – den historiska och teologiska bakgrunden till den romersk-katolska kyrkans institutionaliserade kärleksverksamhet* tecknar Otfried Czaika¹ utförligt både den historiska, men framförallt även den viktiga teologiska bakgrunden till verksamhet och ”ideologi” inom organisationen som grundades 1897. Czaika talar om en regelrätt ”boom” i kyrkornas sociala verksamhet sedan 1800-talets mitt och nämner att det ”mellan 1881 och 1910 grundades 392 katolska sjukhus i Tyskland, vilket motsvarar i genomsnitt mer än ett sjukhus i månaden.”² Siffran illustrerar den betydelse den helt frivilliga, icke-statligt eller kommunalt styrda sociala välgörenhets- och välfärdsverksamheten hade fått redan under det tyska kejsarriket samt understryker den ökande betydelsen av frivillig karitativ verksamhet. Arbetet styrdes och påverkades i hög grad av lekmän, det vill säga av vanliga medborgare och inte av kyrkan direkt eller av munkar, nunnor och präster. Denna betydelse skulle växa stadigt under i stort sett hela 1900-talet, om man bortser från det negativa inflytande som de två totalitära systemen i Tyskland, den nationalsocialistiska staten och det socialistiska-kommunistiska DDR, skulle få över verksamheten. De konstruktioner och strukturer som uppstått under tiden fram till 1919 har överlevt ända fram till i dag.

---

¹ Se kap 2. Eftersom det än så länge inte existerar en sammanhängande, heltäckande och vetenskaplig framställning av Caritas historia utgör mitt bidrag endast en kompilation av olika mindre uppsatser och småskrifter. Dessa redovisas i sin helhet i bibliografin.

² Se kap 2

Från ”Charitasverband für das Katholische Deutschland” till ”Deutscher Caritasverband” (1897-1921)

Den katolske prästen Lorenz Werthmann tog 1897 i Köln, trots vissa klerkers och inte minst biskopars motstånd, initiativet till grundandet av ”Charitasverband für das katholische Deutschland” och förlade dess huvudkvarter till Freiburg. Han tjänstgjorde vid denna tidpunkt som biskopens sekreterare, en i den kyrkliga maktstrukturen utåt sett tämligen lågt värderad ställning. Staden har förblivit organisationens säte fram till idag. Werthmann och hans förbund, där många lekmän spelade en framstående roll, åtog sig uppgiften att konstruera ett gemensamt tak för den sociala verksamhet, som den katolska kyrkan utövade i det preussiskt-protestantiskt styrda kejsarriket Tyskland. Enligt Werthmann behövdes en sådan konstruktion då verksamheten var splittrad såväl territoriellt som funktionellt samtidigt som det blev nödvändigt att både samarbeta med och avgränsa sig från den likaledes växande statliga sektorn inom detta område.

Den implicita avgränsningen i förbundets namn, nämligen ”für das katholische Deutschland”, står i en outtalad men tänkt motsats till ”das evangelische Deutschland”. Den ger en fingervisning om att tiden för den ”Kulturkampf”, som rikskanslern Bismarcks regering och de liberala partierna i det nya Tyskland hade fört mot påven i Rom, hans biskopar och den katolska kyrkans troende i främst Preussen, inte var mer än ett knappt årtionde tillbaka. Förvisso hade striden officiellt slutat med en kompromiss, men staten och kyrkan hade definitivt gått olika vägar inom åtskilliga områden. Bland annat hade kyrkan fått överlämna tillsynen över all utbildning upp till universitetsnivå till staten och varit tvungen att acceptera ett obligatoriskt civiläktenskap samt förbudet av Jesuitorden. Men samtidigt hade ”det katolska Tyskland” sammansvetsats i denna kamp. Partiet ”Zentrum”, grundat 1870, det första folkrörelsepartiet på tysk mark som räknade både arbetare och företagare, adliga godsägare och småbönder bland sina medlemmar och väljare, övertog helt rollen som kyrkans språkrör och skulle bli en utomordentligt stor politisk maktfaktor fram till 1933. ”Charitasverband für das katholische

Deutschland” var endast ett av flera försök att formera samtliga krafter i det katolska Tyskland i opposition mot det evangeliska som under tiden fram till 1918 var närmast identiskt med det preussisk styrda tyska kejsarriket. Werthmann och hans anhängare ville konstruera ett gemensamt tak, ett holdingbolag för de otaliga katolska organisationerna, rörelserna, initiativen och lösa grupperingarna inom den välgörenhets- och välfärdssektor som hittills hade varit alltför splittrad för att samfällt kunna bidra till lösningen av de sociala utmaningar som i industrialiseringens Tyskland blev allt större även för de katolskt troende. Werthmanns avsikt var inte alls att starta en ”väckelserörelse”, utan han predikade framförallt tre principer: *organisera*, det vill säga skapa nätverk och synergieffekter genom att slå samman de gemensamma krafterna, *studera*, det vill säga lära sig sådan konst och vetenskap som krävs för att kunna utöva en sann kärlek till nästan och *publicera*, det vill säga skapa en gemensam identitet för alla dem som ville utöva denna konst och vetenskap.

Werthmanns välmenande centraliseringssträvanden, som han drev med auktoritär stil inom det nya förbundet, utlöste ändå ett tämligen stort motstånd bland de organisationer han ville ena. Många av dem var inte beredda att ge upp sin självständighet, och flera biskopar var missnöjda. De trodde att de skulle förlora uppgifter och därmed makt inom sitt stift och var rädda för att lekmän skulle få ett alltför stort inflytande över domäner där präster ville ha tolkningsföreträdare. Detta var en intern strid som skulle pågå under i stort sett hela Caritas' existens och som fortfarande pågår, om än mera i det fördolda. Det var även anledningen till att det tog närmare två decennier, fram till 1916, innan alla stift fick en Caritas-organisation, som underställdes biskopen. På detta sätt tillförsäkrades biskoparna ett direkt inflytande. I gengäld erkände den tyska katolska biskopskonferensen förbundet som ”legitim sammanslutning av de olika stiftsorganisationerna till en enda”³ samtidigt som kyrkan förbehöll sig sista ordet i eventuella konflikter och var mån om att placera lojala företrädare på de ledande positionerna.

---

³ Fischer, Alfons (red.), 1897–1972. *75 Jahre Deutscher Caritasverband*, Freiburg 1972, s. 1.

När Johannes Werthmann dog 1921, två år efter fredsfördraget i Versailles, kunde han vara nöjd med det verk han lämnade efter sig. Han hade varit epokgörande, och hans förbund hade blivit den största välfärdsorganisationen i den nygrundade Weimar-republiken. Hans efterföljare, prelaten Benedict Kreutz, övertog ett välskött pastorat, som samma år, 1921, fick det nya namnet "Deutscher Caritasverband" (DCV) vilket visar att den tyska katolicismen hade försonat sig med det nya Tyskland. Kreutz skulle leda organisationen i hela 48 år genom Weimarrepublikens glansdagar och förfall, genom hela tredje riket och dess totalitära utmaningar från dess begynnelse till det bittra slutet 1945 samt senare under efterkrigstidens nödår fram till 1949 och även genom förbundsrepubliken Tysklands etablering från "Wirtschaftswunder"-åren till ett 60-tal som skulle komma att ifrågasätta alla överenskomna värderingar och organisationsformer. Men han fick även smärtsamt uppleva att den del av Caritasorganisationen som hamnade i den sovjetiska ockupationszonen, sedermera den Tyska Demokratiska Republiken ("DDR"), var tvungen att i viss mån "skilja sig" och gå sina egna vägar för att ånyo hjälpligt kunna överleva en totalitär utmaning.

Modernt socialt arbete – en organisation tar form (1921-1933)

De första åren av prelaten Kreutz' fögderi fram till slutet av 1920-talet kännetecknades av en ständig expansion. Strax efter krigsutbrottet 1914 kom all social hjälpverksamhet att prövas hårt av den ständigt växande sociala nöd som exploderade under det sista krigsåret och som efter fredsslutet 1919 nådde oanade nivåer genom revolution, de hemvändande soldaterna varav många var invalidiserade, kontrarevolution, hungersnöd, familjernas svåra situation när försörjaren stupat, folkflyttningar samt den galopperande inflationen 1922/1923. Behoven var skriande och kunde fram till valutareformen 1923 inte heller bemästras.

Men å den andra sidan underlättade Weimarrepublikens demokratiska författning och lagstiftning samtliga välgörehets- och välfärdsorganisationers verksamheter utan ideologiska preferenser. De omfattade både socialförsäkringar (sjukdom, olycksfall, ålderdom, invaliditet, ar-

betslöshet) och nämnde dem som direkt hade drabbats av kriget ("Kriegsfolghilfegesetz)" samt tog även upp omvårdnaden av barn och ungdomar. Tillsammans karakteriserade lagar och förordningar staten som en för dåtida förhållanden modern välfärdsstat samtidigt som de lämnade utrymme för olika organisationers aktiva medverkan. Det "duala systemet" etablerades inom välfärdssektorn, som än i dag kännetecknas av ett ömsesidigt beroende och ett långtgående samarbete mellan den offentliga och den frivilliga sektorn.

Vidare slog Weimarrepubliken vakt om fri religionsutövning och tillförsäkrade kyrkorna samt alla kyrkliga organisationer liksom munk- och nunneordnar fullständig frihet att organisera sin verksamhet utan statlig inblandning, bland annat inom det finansiella området. Den offentliga rättens principer omfattade numera biskopsdömen, ordnar och andra kyrkliga organisationer som likställdes med statliga organisationer. De var inte längre underställda statlig uppsikt och fick rätten att uppbära skatter, att fritt och utan statlig inblandning anställa och avskeda personal och de blev "skattefrälse". Staten och dess myndigheter hyllade subsidiaritetsprincipen. Detta innebar med all önskvärd tydlighet att "de katolska organisationerna, däribland Caritas, även fick en mycket större rörelsefrihet".⁴ Samtidigt fastslogs föräldrarnas rätt att utan statlig inblandning sörja för sina barns uppfostran. Som en konsekvens av detta talar Buchheim om att "den tyska katolicismen återvände ur exilen".⁵

Mycket väsentligt för DCV:s förankring i den katolsk-tyska världen var att förbundet 1923, under Weimar-republikens första år av normalitet och begynnande konsolidering, fick påvens godkännande och till och med fick tillsätta en egen representant vid den tyska ambassaden i Vatikanstaten. Ett år senare, 1924, formulerade Kreutz i "Handwörterbuch der Wohlfahrtspflege" samtliga de uppgifter som enligt hans uppfattning åvilar det karitativa arbetet som skall utföras av både fast anställda och lekmän. De omfattar omsorgen om familjer och fattiga både i städerna och på landet, omhändertagandet av kropp och själ, sjukvård, omsorgen om fysiskt och psykiskt handikappade, om arbets- och hemlösa och om

---

⁴ Buchheim, Karl, *Zeitgeschichtliche Hintergründe zur Geschichte des Deutschen Caritasverbandes*, i: Fischer 1972, s. 24-31, här s. 29.

⁵ Buchheim i: Fischer 1972, s. 29.

barn och ungdom, i synnerhet ett skydd för flickor, kamp mot alkoholen samt en specialiserad utbildning för alla dessa uppgifter. Således är det inte förvånande att DCV samma år i Freiburg inrättade en "Caritasschule" för utbildning av socialarbetare, vars verksamhet och utbildning erkändes av både kyrkan och staten. Knappt ett år senare upphöjdes Caritas, det vill säga det omsorgs- och hjälparbete som medarbetare i DCV utförde i sann kristen "caritasanda", till och med till ett universitetsämne i och med inrättandet av ett "Institut für Caritas-Wissenschaft" vid universitetet i Freiburg. Andra utbildningsanstalter för katolska socialarbetare, ungdomsledare, vårdpersonal och administratörer i DCV:s regi följde i rask takt under de närmaste åren, spridda över stora delar av Tyskland. Samtidigt diskuterades en hel del interna problem. Institutionens tillväxt ledde till en utökad byråkratisering och i viss mån till ett förstelnande. Lekmännen, däribland inte minst "ehrenamtliche Mitarbeiter" (frivilliga och oavlönade medarbetare), protesterade mot en allt större centralisering som enligt deras uppfattning ledde till att den kyrkligt tillsatta och gentemot biskoparna lojala organisationsledningen fick alltför stor makt. De krävde i stället medbestämmande och demokrati, men dessa diskussioner avbröts mot 1920-talets slut av den ekonomiska krisen och den politiska utvecklingen i Tyskland. Man fick annat att tänka på.

Det skall påpekas att DCV inte var ensamt inom det sociala fältet. Den evangeliska "Innere Mission", Röda korset, arbetarrörelsens olika självhjälpsinrättningar, som 1919 sammanslöt i "Arbeiterwohlfahrt", samt talrika självständiga organisationer som under 1920-talet slöts samman i "Paritätischer Wohlfahrtsverband", tävlade i att ta hand om själar och hjälpsökande samt om givarnas pengar, men även om statens eventuella subsidier och framförallt i att engagera frivilliga. Röda korset och de två konfessionellt bundna organisationerna samarbetade dessutom sedan 1921 under institutionaliserade former. Både enskilt och i samverkan utövade dessa organisationer en framgångsrik lobbyverksamhet gentemot staten för att slå vakt om sina gemensamma intressen. Denna verksamhet gynnades under många år av att den ansvarige ministern, Adam Stegerwald, var ordförande i det kristliga fackförbundet och representant för Zentrum-partiet. Hans goda kontakter, inte minst

med DCV, var välkända och förbundet kunde upprepade gånger direkt påverka det statliga arbetet både som remissinstans och genom lobbyverksamhet. Betecknande för utvecklingen är en sammanställning över andelen statliga medel i DCV:s budget under Weimar-republikens dagar, 1918, det sista "kejslerliga" året, uppgick till noll procent. 1925 var den 25 procent, för att 1932 uppgå till inte mindre än 64 procent.⁶ Samtidigt innebar detta ett starkt beroende av staten, där DCV delvis fick anpassa sig till statliga normer och påbud.

Samtidigt som den kyrkliga anknytningen betonades strävade man i samarbete med "Innere Mission" och Röda korset likaså hela tiden efter att hålla rågången öppen till de mera politiskt präglade organisationerna som exempelvis "Arbeiterwohlfahrt". Detta blev tydligt när det ekonomiska läget världen över försämrades efter börskraschen i New York 1929 samtidigt som arbetslösheten och den sociala nöden antog rekordhöjder i Tyskland, något som ledde till att de politiska motsättningarna skärptes och att Weimar-republikens dödskamp inleddes. 1931 organiserade "Liga der freien Wohlfahrtsverbände", ursprungligen en "pressure-group", grundad 1924 av samtliga icke partianslutna konfessionella hjälporganisationer – det fanns även judiska – av Röda korset och av allmänt borgerliga organisationer, det första "Winterhilfswerk" (Vinterhjälpen). Syftet var att under vintrarna 31/32 och 32/33 på frivillig väg och framförallt genom stora offentliga insamlingar lindra den växande sociala nöden när den statliga hjälpen inte längre räckte till. Man lyckades med denna självpåtagna uppgift i oväntat stor utsträckning. Med hjälp av volontärer anordnade organisationerna talrika soppkök, skaffade fram livsmedel och bränsle – främst kol och varma kläder samt var behjälplig med finansiellt stöd. För att lindra ungdomsarbetslösheten inrättades även en helt frivillig "Arbeitsdienst" (arbetstjänst) där ungdomar, inkvarterade i läger eller hos privatpersoner, hjälpte till med skörden, dikade ut träsk och mossar, byggde vägar och arbetade i allmänhetens tjänst mot i stort sett endast kost och logi samt fickpengar.

---

⁶ Frie, Ewald, Zwischen Katholizismus und Wohlfahrtsstaat. Skizze einer Verbandsgeschichte der Deutschen Caritas, i: *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* 38 (1997), s. 21-42, här s. 32.

Idéerna till dessa båda stora, vägvisande projekt, "Winterhilfswerk" och "Arbeitsdienst", knycktes för övrigt efter 1933 av den nationalsocialistiska regimen och blev paradnummer i tredje rikets socialpolitik. Den ena blev till en tänkt plantskola för en likriktad, helt nationalsocialistiskt ideologiserad ungdom som efter 1933 under namnet "Der Deutsche Arbeitsdienst" så småningom blev i stort sett obligatorisk för både pojkar och flickor, medan pengarna till "Winterhilfswerk" inkasserades en gång i månaden av frivilliga, oftast prominenta medborgare, däribland även filmskådespelare som svenskorna Zarah Leander och Kristina Söderbaum, under inflytande av propagandans alla hjälpmedel och under olika former av "frivilligt tvång".

Kamp för överlevnad i en totalitär stat (1933-1945)

Efter Weimar-republikens fall och nationalsocialismens smygande maktövertagande försämrades DCV:s position radikalt i den alltmer totalitära staten med dess anspråk på absolut makt över både kropp och själ, och situationen blev alltmera ansträngd under de följande åren. De statliga anslagen minskade avsevärt och regimen försök att strypa eller åtminstone styra förbundets verksamhet blev allt starkare. DCV skulle, om det överhuvudtaget skulle finnas kvar, endast följa upp eller komplettera den statliga omsorgen.

En av orsakerna till det snabba förverkligandet av de nationalsocialistiska maktanspråken och det bristfälliga försvaret från de båda kyrkornas sida var att en stor del av det tyska folket, däribland många av de tongivande protestanterna och katolikerna, länge hade sört monarkins fall och känt sig främmande inför det som man betecknade som den allmänna moralens uppluckring under den demokratiska Weimar-republiken. De längtade efter den lag och ordning samt de klara ledningsprinciper som tycktes vara borttappade. Flera katoliker hade sedan ett årtionde blickat söderut, mot fascismens Italien, där Mussolini förvisso hade minskat den allmänna demokratiska friheten, men ändå tillförsäkrat den katolska kyrkan stora möjligheter för dess interna verksamhet och till och med utnämnt katolicismen till "statsreligion". "Katolsk aktion", utåt en lekmanorganisation, men under strikt kyrklig

ledning, upptog sin verksamhet med påven Pius XII:s goda minne och hans officiella stöd. Organisationen sade sig vilja verka inåt och hade till mål att aktivera de enskilda församlingarnas kyrkliga och sociala arbete under prästernas ledning och eftersträvade att på så sätt öka kyrkans inflytande i samhället. I Tyskland var det många, både präster och lekmän, som ansåg den katolska aktionens verksamhet vara en förebild, även om den minskade lekmännens inflytande inom kyrkans domäner vilka i allt högre grad direkt underställdes dessa kyrkans män. Det var självklart att detta skulle leda till spänningar inom flera katolska organisationer, som exempelvis DCV, som hade definierat sig som fria föreningar, försedda med kyrkans välsignelse, men utåt ledda av lekmän. ”Katolsk aktions” uppenbara framgångar i det diktatorstyrda Italien var också anledningen till att många präster både på församlingsnivå och inom hierarkin samt även lekmän utgick ifrån att ett samarbete med nationalsocialism skulle vara möjligt. Adolf Hitler och hans rörelse bekände sig dessutom utåt till ”en positiv kristendom” och hade, som det snart skulle visa sig, stor framgång med att bekämpa tidens stora gissel, arbetslösheten. Man ansåg att ett samarbete med den nya regimen till syvende och sist skulle gagna kyrkan. Flera ”romantiker”⁷ satte likhets-tecken mellan nationalsocialismens ”Führerprinzip” (ledningsprincip) och kyrkans hierarkiska ordning samt drömde delvis till och med om att återupprätta ”Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation”.

Men de bortsåg från allt annat som den nya ideologin, som de trodde sig kunna tämja, stod för. Liksom en stor del av den tyska borgerligheten, som stödde den ’nya ordningen’, hade man vare sig brytt sig om att läsa *Mein Kampf* eller ens noggrant lyssnat till ledarnas, framförallt Adolf Hitlers, förkunnelser. Detta gällde inte minst det stora antalet biskopar som frivilligt inrättade sig i leden. De såg endast det positiva i det mesta som den nya regeringen företog sig och tycktes lyckas med: den framgångsrika bekämpningen av arbetslösheten, striden mot seder-nas förfall och för ett ”sunt folk”, uppgörelsen med de enligt deras mening förödande partistriderna under Weimar-republiken och den framgångsrika kampen mot den dåtida kyrkans främsta ideologiska fiender:

---

⁷ Buchheim i: Fischer 1972, s. 30.

marxismen, kommunismen och bolsjevismen. I deras ögon välsignades detta samarbete av att den katolska kyrkan i Tyskland redan under sommaren 1933 rent juridiskt hade lyckats med att få sitt oberoende, sin verksamhet och status i det nya riket garanterade genom det så kallade "Reichskonkordat", ett avtal mellan NS-staten och Vatikanen i Rom. Det var det första internationella avtalet överhuvudtaget som "Tredje riket" lyckades förhandla fram.

Ändå påbörjades redan i omedelbar anslutning till nationalsocialisternas maktövertagande den 29 januari 1933 diktaturens försök att "likrikta" DCV liksom alla andra frivilliga välfärdsorganisationer, det vill säga att inlemma dem i sitt totalitära, alltomfattande system. Trots konkordatet blev DCV snart mycket hårt ansatt av regimen under de följande åren och överlevde det tredje riket endast med nöd och näppe, med hjälp av både skicklighet och mycket tur. Men striden gällde inte endast DCV, NS-regimen försökte driva in alla de frivilliga organisationerna i samma fälla. "Arbeiterwohlfahrt" och den tämligen obetydliga "Christliche Arbeiterhilfe" upplöstes med tvång, och de övriga frivilliga välfärdsorganisationerna, det vill säga Caritas, "Innere Mission" och Röda Korset tillsammans med NSV, i. e. "Nationalsozialistische Volksfürsorge" (Nationalsocialistiska folksomsorgen), föstes den 25 juli 1933 in i "Reichsgemeinschaft der freien Wohlfahrtsverbände", där alla snällt fick rätta sig efter NSV:s ideologiskt fastlagda direktiv.

DCV:s egen kamp för sin existens och sina alltmer ifrågasatta värdegrunder började under sommaren 1933 när "Das Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchs" (Lagen om att förhindra nedärvda handikapp) inrättades. Med sina påbud om sterilisering och sin indelning av människor i olika "friskhetskategorier" gick lagen stick i stäv med den kyrkliga uppfattningen om människovärdet och ledde till kyrkliga protester inte minst från DCV:s sida som under år 1933 fortfarande kunde offentliggöras i organisationens tidning. Man konstaterade mycket koncist att sterilisering var förbjuden enligt kyrkans lära och att den medicinska forskningen inte fick ge anledning till att göra människorna ofruktsamma. I juninumret av tidningen angrep jesuitprästen Friedrich Muckermann under rubriken "Etwas von der Liebe" (Något om kärleken) i skarpa ordalag till och med de nya makthavarnas politik mot kommu-

nisterna, som tillsammans med judarna sattes i skyddsförvar i de nyöppnade koncentrationslägren. Enligt hans uppfattning omfattades också dessa grupper av kristendomens kärleksbudskap. På grund av denna artikel varnades tidningen skarpt från politiskt håll och författaren fick fly landet och leva i exil.

De följande åren tvingades Caritas till ett alltmer förtvinande upprätthållande försvar gentemot den totalitära statens försök att införliva hela människan från vaggan till graven i sitt system. Försvaret leddes av presidenten, Benedikt Kreutz, som personligen förde alla förhandlingar med NSV:s ledare, Reichsamtleiter Erich Hilgenfeldt, som liksom Kreutz hade deltagit i första världskriget, där båda hade dekorerats med tapperhetsutmärkelsen "Eisernes Kreuz, 1. Klasse" (järnkorset, Första klassen). Förhandlingarna "oss veteraner emellan" fördes ofta framgångsrikt och Kreutz var, som Borgmann konstaterar, "den mest inflytelserike prelaten under denna tid och den bästa presidenten som DCV kunde önska sig".⁸ Hans valspråk, som han konsekvent och framgångsrikt lyckades följa var ett klart och entydigt ställningstagande: "Caritas har inga fiender, utan endast uppgifter"⁹. Samtidigt innebar presidentens maktställning inom den egna organisationen och den ständiga kampen mot den övermäktiga fienden att leden slöts utåt och att makten alltmera koncentrerades uppåt, även inom suborganisationerna, det vill säga främst till kyrkans män som i motsats till de civilklädda lekmännen till en viss del skyddades av sin svarta rock. Som resultat av en närmast dialektisk process tillämpades inom hela DCV alltmera "das Führerprinzip". Detta innebar att presidenten och personer på ledande positioner sedan 1935 inte längre valdes till sina ämbeten utan utnämndes direkt av biskoparna. Däremot var en stor del av verksamheten i mångt och mycket decentraliserad ner till församlingsnivå, där det lokala arbetet främst leddes av församlingsprästen tillsammans med några aktiva frivilliga.

1935 förbjöds DCV:s 136 arbetsförmedlingar och 1937 dess *Bahnhofsmision*, det sociala arbetet på sammanlagt 156 stora tågstationer, där staten respektive NSV begärde ensamrätt. NSV ville därutöver ha

---

⁸ Borgmann, Karl, *Der Deutsche Caritasverband im „Dritten Reich“*, i: Fischer 1972, s. 92-99, här s. 96.

⁹ Borgmann i: Fischer 1972, s. 99.

monopol på alla frågor som rörde barnens och ungdomens fostran och övertog ansvaret för mer än 1 200 "Kindergärten" från DCV liksom huvudmannskapet för 35 skolor, där barnsköterskor, daghemspersonal och övriga socialarbetare utbildades. 1938 ingrep staten, även här i strid mot "Konkordatet", mot alla "Konfessionsschulen", som tog in elever efter katolsk eller evangelisk trosbekännelse och uppfostrade dem efter kristendomens normer. Dessutom stängdes i ett direkt angrepp "Institut für Caritaswissenschaft", som 13 år tidigare hade inrättats vid Freiburg-universitetet. Andra förbud drabbade tidningar och tidskrifter, offentliga insamlingar, som hade monopoliserats av det "Winterhilfswerk", som DCV hade varit med om att ta initiativet till, och unga flickors inträde i kyrkliga ordnar, även i sådana som hade sjukvård som främsta uppgift, samtidigt som sjukhus och andra byggnader kunde beslagtas för att de var "kriegswichtig" (viktiga för kriget).

Caritas "vanliga" verksamhet decentraliserades alltmer till lokal nivå, där en framgångsrik organisering av motståndet berodde på församlingens storlek och kampvilja samt inte minst prästens mod. Även om, som nämnts ovan, 1 200 "Kindergärten" hade konfiskerats lyckades man i öppet motstånd mot regimen rädda mer än 3 800 från NSV:s fortsatta försök att överta dem, trots att NSV stöddes av ett påbud från inrikesministeriet. 1939 inrättade DCV till och med i en slags motståndsaktion en "Caritas-Reichsstelle für nichtarische Katholiken" (Central Caritasinstans för icke-ariska katoliker) som existerade fram till 1941. Dess arbete leddes sedan i mindre skala av Gertrude Luckner genom "Verfolgtenfürsorge" (Omsorgen om förföljda). Hon fängslades själv 1943 i kvinno-koncentrationslägret Ravensbrück, där hon lyckades överleva fram till krigsslutet. Även soldaterna vid fronten och i garnisonerna försökte man nå genom "Kirchliche Kriegshilfe des DCV" (DCV:s kyrkliga krigshjälp), som i ett ideologiskt motståndsarbete sände ut biblar, kyrkliga skrifter och kristligt sinnad litteratur. Den ansvarige redaktören Heinrich Höfler ansågs av regimen vara en så pass farlig motståndare, att han från 1944 fram till krigsslutet fängslades i Berlin-fängelset Moabit.

Även Caritas-sjukhus ingick i de eutanasiaktioner som ägde rum 1939/1940, som den nationalsocialistiska raspolitikens och eugenikens profeter riktade mot handikappade barn och vuxna, när de olika vårdin-

rättningarna finkammades efter tänkbara offer. Efter krigsslutet kunde man konstatera att sammanlagt 11 225 sjuka och handikappade hade förflyttats från olika Caritas-vårdhem, av dessa återvände endast 454. De övrigas liv hade i allmänhet avslutats med ”Gnadedöd” (nådedöd) i en gaskammare i Bernburg, Brandenburg, Grafeneck, Hadamar, Hartheim eller Pirna. Men det ska noteras att denna mordverksamhet avbröts när aktionen blev känd hos allmänheten och prominenta kyrkliga företrädare, den evangeliske biskopen Theophil Wurm och den katolske kardinalen av Münster, Clemens August von Galen, från predikostolen offentligt tog ställning mot aktionen.

Men även om några DCV medarbetare, både på ledande positioner, såsom den tidigare nämnda ledaren för ”Verfolgtenfürsorge”, chefsbibliotekarien vid DCV:s bibliotek i Freiburg och chefredaktören för den interna Caritas-tidningen, och ute på fältet hamnade i koncentrationsläger och fångelser under de sista krigsåren innebar krigsutbrottet närmast en välkommen andhämtning för Caritas och dess evangeliska motsvarighet, ”Innere Mission”. Organisationernas tjänster som till stor del byggde på frivilliga insatser inom sjukvård, nödhjälp och omvårdnad blev allt viktigare för NS-diktaturen. Under kriget kunde regimen i allt mindre omfattning utmana kyrkorna och i onödan splittra sitt ”kämpande folk”. Samtidigt blev organisationerna tillflyktsorter för alla dem som frivilligt ville hjälpa sina medmänniskor utan att för den skull enrollera sig i maktapparaternas organisationer. Det förtalade konkordatet kunde till och med bli ett skydd att åberopa om man lyckades leda i bevis att angreppet inte endast gällde en kyrklig organisation utan själva kyrkan.

Prövningens heroiska tid (1945-1949)

När Tyskland den 8 maj 1945 kapitulerade villkorslöst hade det tyska riket slutgiltigt upphört att existera. Sammanbrottet för i stort sett samtliga statliga och kommunala strukturer samt hela den offentliga infrastrukturen var ett obestridligt faktum. Men även om det hade krävts stora materiella offer under de gångna 12 åren och några av organisationens representanter hade riskerat sina liv i fångelser och koncentrations-

läger, och även om DCV hade varit tvunget att ingå smärtsamma och förnedrande kompromisser med makthavarna hade organisationen överlevt. Man kunde känna stolthet över detta faktum och tillfredsställelse över att ha opponerat sig mot systemet och att även ha representerat en ideologisk och andlig motvikt mot den besegrade nationalsocialismen. DCV var, liksom kyrkorna, dess protestantiska motsvarighet "Innere Mission", IM, och det mera "officiella" Röda korset en av de få samhällsstrukturer som fanns kvar i det maktvakuum och samhällsliga kaos som uppstod i den inte längre existerande staten Tyskland. Där det fanns kyrklig verksamhet i en by eller en stad fanns även en självklar infrastruktur som till och med ockupationsmakterna var tvungna att använda sig av i början om de ville kommunicera med det besegrade folket i dess helhet. Dessutom kunde DCV och IM utnyttja det faktum att de genom sina respektive kyrkor även fortsättningsvis var en del av och förankrade i den internationella gemenskapen.

Bokstavligen över en natt försvann NSV, dess maktanspråk och dess organisationer och alla restriktioner upphävdes, men i stället mångfaldigades uppgifterna. Förvisso fanns samtliga de traditionella arbetsfälten fortfarande kvar och fick rekonstrueras efter krigets förstörelse, men de fick träda i bakgrunden för nya, som var ännu mer angelägna och arbetskrävande. Det var omsorgen om alla flyktingar och hemlösa som utan pengar, mat och tak över huvudet irrade omkring i landet och som varken statliga eller kommunala välfärdsinrättningar kunde ta hand om, det var nödvändigheten att föra samman alla de familjer som framförallt under de sista krigsåren hade splittrats över hela det tyskspråkiga Mellaneuropa, makar skulle förenas, barn med sina föräldrar. "Familienzusammenführung" (Familjeåterförening) blev lösenordet och den främsta uppgiften för "Caritas-Suchdienst" (uppsökande verksamhet). Sedan denna startades 1945 byggde DCV snabbt men under stora ansträngningar upp ett centralt kartotek, och "Caritas-Flüchtlingshilfe", som kom i gång samma år, förmedlade den akuta hjälpen. Alla dessa uppgifter krävde en fungerande överregional organisation, som vid denna tidpunkt endast de konfessionella organisationerna och Röda korset kunde erbjuda samtidigt som deras verksamhet i viss mån hindrades av ockupationsmakternas olika föreställningar om hur ett nytt Tyskland

skulle gestaltas. En komplikation var också att det saknades en direkt representation hos de fyras centralorgan, ”der Allierte Kontrollrat”, som residerade i Berlin, där även alla utländska sändebud, oftast i form av militärattachéer, var företrädde. I viss mån kunde den sedan 1919 i Berlin existerande ”Hauptvertretung des DCV” (DCV:s huvudrepresentation) så småningom fungera som en sådan.

Därutöver var dessa organisationer de enda som kunde sörja för en någorlunda rättvis fördelning av de ”Liebesgaben” (kärleksgåvor), som invånare både i de neutrala staterna och det segrande USA skänkte de besegrade för att lindra deras nöd: filter, kläder, matpaket, offentliga bespisningar och monteringsfärdiga hus. För Caritas blev ”Spendenvermittlung” (gåvoförmedling) den tredje aktuella huvuduppgiften, där det gällde att distribuera gåvor som strömmade in i det härjade landet, inte minst från Caritas-förbund i andra länder. Exempelvis nämner Wollasch¹⁰ att det 1946 anlände gåvor som sammanlagt vägde av 365 901 kilo från ”Spanisches Caritashilfswerk für Deutschland” och att det svenska Caritas-förbundet, som hade grundats samma år, bidrog med 350 000 kilo. Dessutom noterades 1946 bland annat 39 skeppssändningar från ”Comité Caritas” i Santiago de Chile. Ett ”Caritas-paket” blev lika eftertraktat av de nödställda som ett CARE-paket från USA.

Alla dessa uppgifter som tillkommit efter krigsslutet klarade DCV med hedern i behåll, även om det då och då förekom en viss ”konfessionalisering”, det vill säga en indelning av de hjälpbehövande efter tro och konfession. Förvisso hade organisationen sargats och åderlåtits de senaste 12 åren, men själva strukturen hade överlevt och inte minst med hjälp av sina ”ehrenamtliche Mitarbeiter” lyckades man förvånansvärt snabbt återuppbygga och utvidga verksamheten. Redan 1950 hade DCV mer än 106 000 avlönade, fast anställda medarbetare och kunde räkna in 29 000 institutioner såsom sjukhus, ålderdomshem, barnhem med mer, som tillsammans erbjöd 748 880 omsorgsplatser.

På grund av den rådande nödsituationen, som krävde snabba beslut, fortsatte den interna organisationen i de banor som DCV hade slagit in på under tredje rikets dagar, det vill säga centraliseringen med större

---

¹⁰ Hans Josef Wollasch, *Aus der Chronik von Not und Hilfe. Zur Aktivität des DCV in Kirche und Welt*, i: Fischer 1972, s. 32-87, här s. 80.

makt till männen i toppen av organisationerna tilltog, och lekmännens medbestämmanderätt reducerades så att föreningsstrukturen, där en viss självbestämmanderätt var självklar, ersattes av en hierarki med direktiv uppifrån. Samtidigt pågick en decentralisering av verksamheten neråt, ner till det lokala planet, främst till församlingsnivån, där man hade den bästa överblicken över nödsituationen, men där samtidigt församlingsprästen ofta fick det sista ordet. Klart är att DCV som förbund fick en mycket stark ställning inom hela den tyska katolicismen och i hela det nya (väst)tyska samhället, eftersom det hade visat att det stod pall för nödtidens krav och var en av de få makthavarna som hade haft förmåga att hjälpa till.

Da capo: Ånyo en kamp för överlevnad i en totalitär stat (DDR: 1949-1991)

Liksom tredje riket var även DDR en diktatur. Förvisso propagerade regimen för att omsorg om den arbetande människan och hans/hennes levnadsvillkor skulle stå i centrum för statens verksamhet, men beteckningen av DDR som främst en "Försorgediktatur"¹¹ är alltför utslätande. Den skymmer att staten var en behård diktatur när det gällde övervakningen av denna människa, att den inte ville tillåta andra gudar jämte Marx, Engels, Lenin och i DDR:s begynnelse inte minst Stalin, och att vägen till frälsning, men även framgång endast gick via en enda saliggörande ideologi, den dialektiska materialismen. Gud och hans enfödde son skulle inte ha någon plats i denna diktatur och deras inflytande skulle helst reduceras till noll, om inte genast så åtminstone successivt genom historiens förutbestämda gång. Under tiden kunde de världsliga funktionerna utnyttjas maximalt, det vill säga kyrkans obestridliga tillgångar under förutsättning att dess representanter inte opponerade sig alltför mycket och fick inflytande över det växande släktet. Däremot fick kyrkan gärna ta hand om äldre, redan förtappade och sjuka, kroppsligt

---

¹¹ Se Hockerts, Hans Günter, *Caritas in der Försorgediktatur. Über Rahmenbedingungen caritativen Handelns im SED-Staat*, i: Christoph Kösters, *Caritas in der SBZ/DDR 1945-1978*, Paderborn 2001, s. 27-36. Hockerts ifrågasätter denna beteckning på goda grunder.

såväl som mentalt. Eftersom det inte heller fanns någon marknad i detta kvasisocialistiska samhälle och därmed inte heller någon konkurrens eller andra marknadsmekanismer utan allt styrdes av staten med dess femårsplaner, kollektiveringar och styrda arbetsprocesser kunde man till och med försöka ge kyrkan bestämda arbetsuppgifter och räkna med dess lojala hållning.

Denna inställning präglade DDR:s officiella hållning gentemot både den evangeliska och den katolska kyrkan, där den sistnämnda av historiska skäl endast representerade en försumlig minoritet av befolkningen som var van vid att existera under tryck och närmast leva i en egen nisch. I stort sett fick samma dignitärer och chefer inom kyrkan och DCV fortsätta den politik som hade bedrivits under NS-tiden, trots att staten numera direkt bekände sig till ateismen och endast tolererade kyrkorna.

DCV hade stor nytta av att redan 1919 ha etablerat en "Hauptvertretung des DCV" (DCV:s huvudrepresentation) i Berlin, ett slags ambasad i det tyska rikets huvudstad, för att vara nära den politiska maktens centrum och på så sätt direkt kunna påverka dess verksamhet. Den skulle under ockupationstidens första år svara för kontakterna med "Allierter Kontrollrat" (de fyra allierade segermakternas kontrollråd) och de utländska representationerna i den forna huvudstaden. På uppdrag av Freiburg svarade den samtidigt för förbindelserna med den sovjetiska ockupationsmakten och de statliga institutioner som höll på att byggas upp i "SBZ" (Sowjetische Besatzungszone) och sedermera DDR. Det är i detta sammanhang anmärkningsvärt att Caritas aldrig under dessa år fram till 1989/90 hade för avsikt att etablera ett självständigt 'DCV/Öst' eller 'DDR-CV', utan försökte bibehålla idén om ett enat DCV i ett enat Tyskland, även om detta efter några få år inte längre syntes utåt.

Prästen Johannes Zinke blev ledare för "Hauptvertretung" redan 1946 och innehade sedan ämbetet fram till sin död 1968. Han residerade i den brittiska sektorn i Berlin samtidigt som han var ansvarig för alla kontakter på östsidan med dess inrikes-, social-, finans- och handelsministrar, säkerhetstjänsten och efter 1957 även med den officiella statssekreteraren för kyrkofrågor. I denna egenskap förfogade Zinke från och med 1951 över ett eget kontor i Berlin/Öst. Efter hans död fick detta kontor

den mera officiella och representativa beteckningen ”Deutscher Caritasverband. Zentralstelle Berlin”, även om hans efterföljare fram till DDR:s implosion fortsatte att sitta på båda stolarna.

DDR:s första år fram till byggandet av Berlinmuren kännetecknades av statens konstanta tryck mot både den evangeliska och katolska kyrkan och försök att reducera kyrkornas inflytande inom närmast alla sektorer inom samhället. Men dessa påtryckningar framkallade ett mottryck. Kyrkorna, främst den katolska kyrkan, byggde upp sina egna murar. Liksom under NS-tiden koncentrerade man sig på sina ”egentliga” uppgifter: Gudstjänst, predikan och omsorg om nästan. Inåt fortsatte av självklara skäl tendenserna till centralisering, homogenisering och hierarkisering. Staten försökte hela tiden inkräkta på de kyrkliga organisationernas verksamhet och lyckades med att både försvåra och delvis omöjliggöra deras verksamhet, men aktade sig för att ge sig på kyrkorna direkt. Detta innebar att främst biskoparna inom sina stift kunde ta hand om de sina som blev ”skyddade” samtidigt som biskoparnas makt ökade. I Caritas fall innebar detta att verksamheten inom varje biskopsdöme organiserades som en självständig, direkt under biskopen sorterande enhet med beteckningen ”kirchlich-caritativer Dienst” (kyrklig-karitativ tjänst). På så sätt stod dess institutioner, sjukhus, hem och ”Kindergärten” under kyrkans, det vill säga biskopens jurisdiktion, något som motvilligt accepterades av staten. Kyrkan och därmed Caritas avstod i gengäld från alla politiska aktiviteter och direkt opposition mot staten samtidigt som alla lekmän fick underordna sig den kyrkliga hierarkin och även foga sig i den numera strömlinjeformade organisationen som reducerade allt lekmannainflytande till noll. Denna omorganisation ledde till att förhållandena kunde skilja sig avsevärt från ett biskopsdöme till ett annat och att det är svårt att få ett samlat grepp om Caritas verksamhet i hela DDR. Vissa områden, främst på landet i exempelvis Eichsfeld i nordväst och Lausitz i sydöst, kunde av historiska skäl präglas av en genuint katolskt miljö, andra däremot, exempelvis i Pommern och Mecklenburg, var ökenliknande diaspora. Avgörande på lokal nivå var återigen de enskilda församlingsmedlemmarnas och först och främst församlingsprästens engagemang.

Kyrkan och Caritas förde en ständig och ofta framgångsrik fördröjningsstrid mot staten och dess ideologi. De försökta åtminstone hålla ställningarna, att försöka utvidga verksamheten var inte att tänka på, något som minst av allt önskades av motparten, DDR-diktaturen. Visserligen sjönk antalet kyrkliga vårdinstitutioner efter 1970, men detta hade en annan, mera ”naturlig” anledning. Liksom i Västtyskland minskades antalet ordenssystrar, det vill säga nunnor som ofta även var verksamhetsansvariga för sjukhus och ålderdomshem. Denna ökande trend mot arbetskraftsbrist förstärktes av att Caritas visserligen hade tillstånd att utbilda sin egen personal efter egna regler och utan statligt inflytande på egna skolor, men denna utbildning fick finansieras helt och hållet av organisationen själv samtidigt som den inte heller godkändes av staten vilket innebar att utbildningsbevisen inte hade något värde alls utanför Caritas murar. Betecknande nog fick således dessa anstalter inte kallas ”skolor” utan endast ”seminarier” och deras absolventer erhöll endast en examensbenämning, ”vårdare för den kyrkliga tjänsten”, som strikt begränsade deras verksamhetsområde. På så sätt uppstod ett i det närmaste parallellt samhälle till statens officiellt socialistiska. Dess medlemmar kunde vara stolta över att klara sig utan statlig inblandning och odla sitt eget ”nisch-medvetande” och kunde i viss mån känna sig utvalda så länge de inte lämnade den trygga miljön.

Liknande problem mötte de få Caritas- och kyrkligt ledda ”Kindergärten”. De var i ännu högre grad omstridda, eftersom barnen som fostrades där undandrog det statliga monopolet för all uppfostran. De tolererades endast mycket motvilligt av övergripande kyrkopolitiska skäl; alla ”Kindergärten” behövdes eftersom kvinnorna i allt högre grad deltog i produktionen. Beträffande personalens utbildning gällde för övrigt samma villkor som för sjukhuspersonalen. Dessa grupper mötte samma problem när det efter återföreningen 1990 gällde att evaluera utbildningen. De tvingades inse att deras utbildning var mindre gångbar på den nya marknaden än inom DDR:s statliga skolväsende, en diskriminering som ingen hade räknat med.

För 1988 redovisas i alla fall fortfarande 149 ”Kindergärten” och 12 barnhem samt 5 100 sjuksängar i 32 sjukhus som jämfört med statliga sjukhus hade en ganska hög standard. Fem av dem fungerade till och

med som utbildningssjukhus för statlig vårdutbildning och läkarnas specialistutbildning. I motsats till "Kindergärten" och även i viss mån ålderdomshem åtnjöt de statlig grundfinansiering och fick dessutom motta en del utrustning som gåvor från "väst", exempelvis dialysapparater och liknande, och kunde även vara mera öppna inför nya behandlingsmetoder som psykoterapi. De hade ett gott rykte bland befolkningen och mer än hälften av patienterna var icke-kristna och till och med medlemmar i det socialistiska enhetspartiet. Antalet ålderdomshem uppgick till 106 och antalet hem för mentalt handikappade till 17. Deras antal må ha varit enbart "droppar i havet", men de fungerade samtidigt som kyrkliga fyrtorner i det socialistiska samhälle DDR så gärna ville vara.

Andra mycket viktiga uppgifter som Caritas framgångsrikt fick ta hand om för den katolska sidan i DDR var "Familienzusammenführung", "Gefangenfreikauf" (friköp av politiska fångar i fängelser och tukthus) och "import av byggnadsmaterial, medicinsk-teknisk utrustning och andra bristvaror". Det gällde att sammanföra familjer som hade splittrats genom muren eller genom att någon i familjen hade lyckats fly västerut, det vill säga att under åberopande av humanitära skäl skaffa utresetillstånd till de kvarblivna eller att genom betalning med varor eller reda pengar friköpa de politiska fångar som hade hamnat i tukthuset Bautzen eller andra fängelser. Under de sista DDR-åren blev en huvuduppgift även att ta hand om alla de "resvilliga" som begärt utresetillstånd ur DDR och som i väntan på besked om utresan blivit arbetslösa och behövde hjälp. Bristen på byggnadsmaterial, exempelvis för kyrkans byggnader inklusive själva kyrkorna, var däremot konstant. Sådana behov tillgodosågs aldrig i någon statlig femårsplan, utan de fick finansieras med egna medel eller med västlig hjälp, något som ledde till många bytesaffärer och finansiella transaktioner som inte alltid följde lagens bokstav.

Sedan Berlinmurens uppförts stabiliserades läget även för kyrkorna i DDR, eftersom ingen längre kunde lämna landet enbart genom att ta tunnelbanan i Berlin. Det rådde en pragmatisk samexistens och under cirka 20 år förekom till och med ett visst mått av samarbete mellan stat och kyrka. Man hade vant sig vid varandra, gamla representanter på båda sidor som hade upplevt andra tider och låg kvar i gamla skyttegra-

var avlöstes av människor som hade vuxit upp i det socialistiska samhället och var vana vid dess villkor samtidigt som den katolska miljön slutgiltigt hade inrättat sig i sin lilla nisch och knappast märkte att den inte längre fick det tillskott av tjänstvilliga volontärer som den var så van vid. Staten accepterade villigt

... kyrkans och Caritas hjälp när staten inte hade möjlighet att förverkliga sitt eget, långtgående anspråk, men avböjde den vid varje tillfälle, där det härskande partiet oroade sig för att kyrkans inflytande kunde ha effekt på sikt.¹²

Kyrkan i sin tur hade accepterat att en socialistisk stat i realiteten existerade och försökte att stå i en ständig dialog med denna. Dess medel var improvisation, ett ständigt sökande efter nya vägar och att vara rörlig både när det gällde att handla och agera. Samtidigt var den mån om att nå största möjliga verkan med en jämförelsevis ringa materiell och finansiell basis¹³.

”Deutscher Caritasverband. Zentralstelle Berlin” fick efter 60-talet en allt större betydelse och samordnade i stort sett alla förhandlingar med statliga ministerier och myndigheter om exempelvis ersättningar till sjukhus, ålderdomshem och institutioner för handikappade, tillstånd för insamlingsaktioner samt import- och tillståndsansökningar. Caritas’ verksamhet i DDR finansierades endast till 40 procent med egna, ”östliga” medel som hade insamlats internt genom kollekt, gåvor och stiftelser samtidigt som man, i motsats till under NS-tiden, fick tillfälle att två gånger om året anordna en offentlig insamlingsaktion på gator och torg. De övriga 60 procent stod ”väst” för genom moderorganisationen DCV, den katolska hjälporganisationen för den katolska diasporan, ”St. Bonifatius-Werk”, förbundsregeringen, den västtyska biskopskonferensen och privata givare.

Den 1 januari 1992 upplöstes ”Zentralstelle” och DCV återuppstod i det forna DDR, tog över det som fanns kvar av verksamheten samt återförde dessa rester och det som inköptes av DDR-statens konkursmassa i form av statliga sjukhus och andra vård- och omsorgsinrättningar till det

---

¹² Pilsouvek, Josef, *Strukturen und Strukturen und Alltag der Caritas in der DDR*, i: Kösters 2001, s. 177.

¹³ Pilsouvek i: Kösters 2001, s. 145.

egna systemet. Det återstår endast att skriva en sammanhängande och övergripande historia om Caritas och den katolska kyrkans verksamhet inom välfärdssektorn i det forna DDR.

Konsolideringens och de växande problemens år fram till i dag (1949-2000)

När prelaten Benedict Kreutz i slutet av 1969 lämnade sitt ämbete efter 48 år som DCV:s president och efterträddes av Dr. Georg Häusler, även han prelat, kunde han vara nöjd med sitt värv. Caritas stod starkare än någonsin tidigare och var den mest kända av alla välfärds- och välgörehetsorganisationer i den tyska förbundsrepubliken samtidigt som den fram till dess hade lyckats överleva, om än i stympad form och mycket uppknuten till den kyrkliga organisationen, i den andra tyska staten, den totalitära tyska demokratiska republiken, DDR, som imploderade 1989/1990.

Den del av Caritas verksamhet som under efterkrigstiden fram till början av 1950-talet hade haft den största betydelsen kunde så småningom trappas ner i takt med den allmänna positiva utvecklingen i förbundsrepubliken Tyskland och dess "Wirtschaftswunder". Redan under 60-talets början var DCV en organisation som hade styrkan och möjligheten att lämna avsevärt administrativt och materiellt stöd vid naturkatastrofer och krig utomlands, främst i tredje världen, där den numera framförallt främjar projekt för barn, gamla, sjuka och handikappade.

Organisationen växte avsevärt rent numerärt och skulle fortsätta att växa de närmaste årtiondena. 100 058 fast anställda medarbetare år 1950 hade 10 år senare vuxit med 29,4 procent till närmare 138 000, återigen efter ett decennium, 1970, kunde en tillväxt med 40 procent noteras, när antalet medarbetare uppgick till 192 000. Fram till 1980 ökade siffran till 283 000, en ökning med 47,2 procent. Takten avtog sedan fram till 1990 och uppgick till endast 22,7 procent, det vill säga 348 000 medarbetare. 2006 hade DCV vuxit med ytterligare mer än 130 000 fast anställda medarbetare, även om ökningen till en del hade förorsakats av att Caritas-organisationen i DDR inkorporerades. Samtidigt hade andelen medarbetare som tillhörde en av de kyrkliga munk- eller framförallt nunne-

ordnarna krympt katastrofalt. De räknades i statistiken som ”fast anställda”, även om de de facto var oavlönade. Medan de 1950 uppgick till 57 procent, hade de två decennier senare, 1970, minskat till 28 procent.

Denna process har sedan dess fortsatt obönhörligt. 1980 uppgick andelen ordensmedlemmar till 11 procent och 1990 till endast försumbara 6 procent. DCV:s interna struktur och dess självförståelse förändrade därmed helt sin karaktär. Djupt troende munkar och nunnor som följde sitt kall och arbetade därefter, samtidigt som de var vana att inte ifrågasätta kyrkans, det vill säga abbotens och abbedissans befallningar, har försvunnit. År 1975 var 86 procent av medarbetarna i omvårdnaden på lokal nivå nunnor, 1999 hade andelen sjunkit till 9 procent. Nunnan och munken som arbetade till ”självkostnadspris” mot kost, logi och fickpengar samtidigt som organisationen i sitt budgetarbete beräknade och fick statliga ”subsidiaritätsanslag” för en heltidsanställd medarbetare, utgjorde en icke föraktlig finansiell vinst för hela organisationen. Detta system fick alltmera ersättas av en professionell normalt anställd yrkeskår, som förvisso var döpt i den katolska tron och utåt omfattade dess värderingar, men som hade alternativ och som rörde sig på en fri arbetsmarknad där munkar och nunnor inte var lika gångbara. Dessa nya medarbetare krävde dessutom inte bara en normal lön. De ville även ha utförliga svar på sina frågor och krävde en demokratisk medbestämmanderätt som kyrkan inte gärna ville eller kunde gå med på. Problemen blev uppenbara och har inte lösts än.¹⁴

Mest signifikant i den utåtriktade verksamheten är i skrivande stund striden om abortrådgivningen, där kyrkans bud alltsomoftast står i strid med de råd som socialarbetarna vid fronten vill men inte får lämna. Även hela systemet med ”tvångskonfessionalitet”, tvånget att tillhöra den katolska kyrkan, och lojalt följa dess bestämmelser, har alltmera ifrågasatts. Visserligen ger ett domslut från 1985 i den tyska författningsdomstolen kyrkliga organisationer och deras ”företag” rätten att avskeda medarbetare som kan betecknas som illojala, om de exempelvis har lämnat kyrkan eller har gift om sig efter en skilsmässa, lever i ”wilder Ehe”, det vill säga i ett samboförhållande, är öppet homosexuella, tar

---

¹⁴ För vidare diskussion, se kap 5.

ställning för abort eller är medlemmar i en organisation som av kyrkan betecknas som antikyrklig. Detta gäller för övrigt även om kyrkan eller DCV har tagit över eller köpt en tidigare statlig, kommunal eller privat institution. De tidigare anställda kan då ställas inför alternativet: medlemskap i kyrkan och acceptans av dess regler eller förlust av arbetet. Men detta domslut har fått högljudd kritik och ifrågasätts alltmera.

Efter den tyska återföreningen återvände resterna av Caritasorganisationen, som hade lyckats övervintra i den andra tyska totalitära staten, som väntat direkt till fadershuset i förbundsrepubliken och omorganiserades efter västtyskt mönster. När Dr. Georg Häussler efter två ämbetsperioder, det vill säga efter 12 år, lämnade sitt ämbete 1991, valdes som efterträdare en representant för det ny-gamla Caritas, den före detta DDR-prelaten Helmut Puschmann. De påbörjade diskussionerna om en reform av stadgarna fick ny fart och avslutades 2005, då nya stadgar antogs. Prästen monsignore Dr. Peter Neher, som 2003 tillträdde presidentskapet hade redan tidigare gjort sig ett namn som reformator när han moderniserade organisationsstrukturen i Augsburg, ett av de 27 stiftet. Han var mycket inflytelserik under avslutandet av denna process.

Peter Neher övertog 2003 en hel koncern som är den största i Tyskland inom tjänstesektorn och dess främsta specialist när det gäller hälsa, vård och omsorg. Den omfattar bland annat 19 procent av samtliga sjukhus i Tyskland med 20 procent av alla sjukhusbäddar och närmare 20 procent av alla "Kindergärten" med mer än 72 000 medarbetare som tar hand om närmare 660 000 barn. Att styra denna mastodont, att ta ansvar för dess finansiering och att organisera den efter den moderna tidens krav är en stor utmaning. Denna uppgift underlättas inte av att DCV – och de övriga etablerade hjälporganisationerna – alltmera ifrågasätts av "självhjälpsgrupper" som värvar alltfler medlemmar ur den personkrets som även DCV rekryterade sina "ehrenamtliche Mitarbeiter" från, samtidigt som denna krets minskar genom att alltfler kvinnor även i Tyskland söker sig ut på arbetsmarknaden. Dessa självhjälpsgrupper med sina 70 000-100 000 medlemmar kämpar i den främsta frontlinjen mot dagens sociala problem och är oftast inte intresserade av att vara

med i stora otympliga, uppifrån styrda organisationer. Frerk konstaterar med all rätt:

Diakoni och Caritas hittar inte längre de skadade, hjälpbehövande och fattiga. Denna uppgift står alltmera de basnära självhjälpssgrupperna för. De kristna socialorganisationerna övertar däremot de hjälpbehövande, vårdar dem och ger dem logi, omvårdnad och professionell hjälp. Detta arbete kräver ett stort mått av hängivenhet och är värt ett mycket stort erkännande. Men det är gästhusvärdens roll och inte längre den barmhärtige samaritens.¹⁵

Att vända denna trend och att återigen fylla Caritas-begreppet med dess ursprungliga betydelse kan bli en övermäktig uppgift i en värld som alltmera styrs av företagsekonomiska värderingar.

---

¹⁵ Frerk, Carsten, *Caritas und Diakonie in Deutschland*, Aschaffenburg 2005, s. 304.

Referenser

- Borgmann, Karl, Der Deutsche Caritasverband im „Dritten Reich“, i: Fischer, Alfons (red.), *1897-1972. 75 Jahre Deutscher Caritasverband*, s. 92-99, Freiburg, 1992.
- Buchheim, Karl, Zeitgeschichtliche Hintergründe zur Geschichte des Deutschen Caritasverbandes, i: Fischer, Alfons (red.), *1897-1972. 75 Jahre Deutscher Caritasverband*, s. 24-31 Freiburg 1972.
- Chevalier, Klaus, *Auf den Schultern der Schwachen. Wohlfahrtsverbände in Deutschland*, 1995.
- Deutscher Caritasverband (utg.), *Denkschriften und Standpunkte der Caritas in Deutschland*. Bd. 1: *Die Zeit von 1897 bis 1949*, bearbetat av Mathias Reiniger, Freiburg 1997.
- Fischer, Alfons (red.), *1897-1972. 75 Jahre Deutscher Caritasverband*, Freiburg 1972.
- Frerk, Carsten, *Caritas und Diakonie in Deutschland*, Aschaffenburg 2005.
- Frerich, Johannes & Frey, Martin, *Handbuch der Sozialpolitik in Deutschland in drei Bänden*, München 1996.
- Frie, Ewald, Katholische Wohlfahrtskultur im Wilhelminischen Reich. Der Caritasverband für das katholische Deutschland, die Vinzenzvereine und der „Kommunale Sozialliberalismus“, i: Kaiser, Jochen-Christoph & Loth, Wilfried, *Soziale Reform im Kaiserreich. Protestantismus, Katholizismus und Sozialpolitik*, s. 184-201, Stuttgart, 1997.
- Frie, Ewald, Zwischen Katholizismus und Wohlfahrtsstaat. Skizze einer Verbandsgeschichte der Deutschen Caritas, i: *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* 38 , s. 21-42, 1997.
- Frie, Ewald, Zwischen Amtskirche und Verbandswesen – der Deutsche Caritasverband 1945-1949, i: *Caritas* 96 , s. 547-556, 1995.
- Frie, Ewald, *Caritativer Katholizismus in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. Literatur zur Erforschung seiner Geschichte aus den Jahren 1960-1993*, Freiburg 1994.
- Hockerts, Hans Günter, Caritas in der Fürsorgediktatur. Über Rahmenbedingungen caritativen Handelns im SED-Staat, i: Kösters, Christoph, *Caritas in der SBZ/DDR 1945-1978*, s. 27-36, Paderborn, 2001.
- Kösters, Christoph, *Caritas in der SBZ/DDR 1945-1978*, Paderborn 2001.
- Manderscheid, Michael och Hans-Josef Wollasch, *Die ersten hundert Jahre. Forschungsstand zur Caritas-Geschichte*, Freiburg 2001.
- Pilsouvek, Josef, Strukturen und Strukturen und Alltag der Caritas in der DDR, i: Kösters, Christoph, *Caritas in der SBZ/DDR 1945-1978*, Paderborn 2001.

- Püschel, Erich, Caritas in den Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg. Initiativen des DCV zur Hilfe in den Nöten der Nachkriegszeit, i: Fischer Alfons (red.), *1897-1972. 75 Jahre Deutscher Caritasverband*, s. 101-204, Freiburg, 1972.
- Scheu, Josef, Die Mitarbeiter in der Caritas, i: Fischer, Alfons (red.), *1897-1972. 75 Jahre Deutscher Caritasverband*, s. 172-174 Freiburg, 1972.
- Schwarz, Friedhelm, *Wirtschaftsimperium Kirche – der mächtigste Konzern Deutschlands*, Frankfurt/Main, New York 2005.
- Wollasch, Hans Josef, Aus der Chronik von Not und Hilfe. Zur Aktivität des DCV in Kirche und Welt, i: Fischer, Alfons (red.), *1897-1972. 75 Jahre Deutscher Caritasverband*, s. 32-87, Freiburg 1972
- Wollasch, Hans Josef, Caritas nach dem Ersten Weltkrieg. Impressionen aus der Arbeit des DCV in den „goldenen“ zwanziger Jahren, i: Fischer, Alfons (red.), *1897-1972. 75 Jahre Deutscher Caritasverband*, s. 88-92 Freiburg 1972.
- <http://de.wikipedia.org/wiki/Caritas>
<http://sv.wikipedia.org/wiki/Caritas/Sverige>
<http://www.caritas.de>